

DOI: [https://doi.org/10.31392/Hileya-HISTORICAL-2025.203-204\(1-2\).15](https://doi.org/10.31392/Hileya-HISTORICAL-2025.203-204(1-2).15)
УДК 378.4 (091)-057.87“1802/1917”

**ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ
СТУДЕНТІВ ДЕРПТСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ В ХІХ – НА
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (ЗА
СПОГАДАМИ СТУДЕНТІВ)**

***LIVING CONDITIONS OF STUDENTS
OF THE UNIVERSITY OF DERPTA
IN XIX AND EARLY XX CENTURIES
(ACCORDING TO STUDENTS'
MEMOIRS)***

Соколова Н. Д.,
кандидатка історичних наук,
доцентка, доцентка кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету фізичного
виховання і спорту України (Україна, Київ)
e-mail: sokolik_n@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5393-8567>

Олексин І. Я.,
кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету фізичного
виховання і спорту України (Україна, Київ)
e-mail: igoroleks@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6650-627X>

Sokolova N. D.,
candidate of Historical Sciences,
Associate Professor, Associate Professor
of the Department Social and humanitarian
disciplines of the National University
of Physical Education and Sports of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)
e-mail: sokolik_n@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5393-8567>

Oleksin I. Ya.,
candidate of Philosophy,
Associate Professor, Associate Professor
of the Department Social and humanitarian
disciplines of the National University
of Physical Education and Sports of Ukraine
(Ukraine, Kyiv)
e-mail: igoroleks@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6650-627X>

У статті висвітлено особливості побутових умов життя студентів Дерптського (згодом Юр'євського) університету впродовж ХІХ – початку ХХ ст. Основна увага приділяється умовам проживання, харчуванню та одягу студентства. Встановлено, що матеріальне забезпечення студентів-балтійців було значно краще, ніж у молоді, яка приїхала на навчання

з інших регіонів Російської імперії. Визначено, що університетська адміністрація не приділяла належної уваги вирішенню проблем студентів побутового характеру. Молодь змушена орендувати дешево і часто небезпечне житло, не повноцінно харчуватись. Існуючі стипендії, державні та приватні, не могли забезпечити всіх нужденних кращими умовами життя. Порушення правил студентського молоддю (ігнорування форменого одягу, вживання алкоголю) можна вважати однією із форм протесту проти жорстких правил, запроваджених університетською адміністрацією та спробою привернути їх увагу на матеріальні проблеми здобувачів вищої освіти.

Ключові слова: студент, житло, харчування, одяг, стипендія.

The article highlights the peculiarities of living conditions of students of the Derpta (later Yurievsky) University in the nineteenth and early twentieth centuries. The main attention is paid to the living conditions, food and clothing of students. It is established that the material support of Baltic students was much better than that of young people who came to study from other regions of the Russian Empire. It was determined that the university administration did not pay due attention to solving students' everyday problems. Young people are forced to rent cheap and often unsafe housing, and eat inadequately. Existing scholarships, both state and private, could not provide all those in need with better living conditions. Violation of the rules by students (ignoring uniforms, drinking alcohol) can be considered a form of protest against the strict rules imposed by the university administration and an attempt to draw their attention to the material problems of higher education students.

Keywords: student, housing, food, clothing, scholarship.

Студентство як окрема соціальна група завжди викликала інтерес у науковців дослідників, адже є складовою частиною молоді і характеризується особливими умовами життя, побуту, суспільною поведінкою, системою життєвих цінностей, політичною активністю. Студентська молодь була задіяна в національних рухах ХІХ – початку ХХ ст. Слід відзначити польських студентів, які в 1837 р. поширювали рукописи та листівки революційного характеру; українських студентів – членів Кирило-Мефодіївського братства, покараних імперською владою виключенням із університетів і, навіть, відданням у солдати. Справедливо зазначити, що часто студентські рухи носили аполітичний характер, направлений на поліпшення побутових умов, розширення автономії вищих навчальних закладів. Тому не варто сприймати бунтарську реакцію молоді виключно у парадигмі революційних чи національних рухів. Лише комплексний підхід дозволить вивчити особливості студентства як окремої соціальної групи.

В останній час серед українських істориків

зріс інтерес до проблеми студентського побуту в університетах Російської імперії впродовж XIX – початку XX ст. Окремі аспекти побуту студентів Університету Св. Володимира вивчали Т. Самчук та М. Кругляк [23; 24; 25]. Харківський дослідник І. Посохов проаналізував особливості студентської субкультури університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., зосередив увагу на цінностях та ідеалах студентської спільноти [17; 18; 19]. Безпосередньо студенти Дерптського університету, а саме українська громада, стали об'єктом вивчення О. Купчика та С. Ісакова [12; 7]. Проблема фахової підготовки дерптського студентства займалась Н. Соколова [27; 28]. Американська історикиня Р. Фрідман досліджувала студентські корпорації Російської імперії, в тому числі і в Дерптському університеті [31]. Попри значний доробок українських та зарубіжних істориків, присвячений побуту студентів університетів Російської імперії, залишаються недостатньо висвітленими проблеми побутових умов життя здобувачів вищої освіти Дерптського університету.

Метою роботи є висвітлення особливостей побутового життя студентів Дерптського (згодом Юр'євського) університету впродовж XIX – початку XX ст. Особливий акцент робиться на житлових умовах, харчуванні та одязі студентської молоді.

Дерптський (з 1893 р. Юр'євський), нині Тартуський університет розпочинає свою історію з 1632 р. як вищий навчальний заклад Шведського королівства. В період Північної війни (1700 – 1721 рр.) університет припиняє свою діяльність. В 1721 р. землі нинішньої Естонії окуповані Російською імперією. Дерпт повернув статус студентського міста лише в 1802 р., коли за наказом імператора Олександра I заклад відновив свою діяльність. Викладання в університеті велося на німецькій мові, оскільки основний контингент молоді становили вихідці з Ліфляндської, Естляндської та Курляндської губерній. Так, в 1803 р. із 46 осіб 31 студент були вихідцями з Ліфляндії, 9 з Естляндії, 1 з Курляндії, 5 – іноземці [29, с. 5]. В подальшому, вищу освіту в Дерпті починають отримувати представники інших губерній Російської імперії, кількість яких постійно зростала. В період проведення русифікації вищої школи Дерпту впродовж 90-х рр. XIX ст., коли викладання переведено на російську мову, науково-педагогічний склад становили викладачі з російськомовних губерній, поступово кількісну перевагу над студентами-балтійцями отримали здобувачі з інших регіонів. В 1901 р. в університеті навчалось 429 осіб з балтійських губерній і 1439 – з інших земель Російської імперії [29, с. 9].

Дерптський університет вирізнявся з поміж інших вищих навчальних закладів Російської імперії своєю автономією, що передбачала власну адміністрацію, суд, цензуру [26, с.

125-126]. Саме в Дерпті активно організовуються студентські корпорації – досить закриті організації, що формувались за територіальним принципом, де встановились своєрідний стиль життя та форма взаємовідносин, які включали в собі ієрархію та писані й неписані правила для їх членів. Впродовж XIX ст. в стінах закладу активно діяли такі корпорації як – «Estonia», «Livonia», «Fraternitas Rigensis» і «Рутенія». За спогадами колишніх студентів університету, між корпорантами відбувалось постійне протистояння. Так, випускник медичного факультету Юр'євського (колишнього Дерптського) університету В. Вересаєв згадував як студенти німецького походження з презирством відносились до «російських студентів» (тут мова йде і про вихідців із Південно-Західного краю) через їх антидуелянтську позицію. Студенти-німці намагались провокувати російськомовних студентів словесними образами та штурханиною з метою проведення чергової дуелі [2].

Дане протистояння викликане не лише різними культурно-мовними традиціями, а і відмінностями у матеріальному забезпеченні студентів окремих регіонів. Головна риса, що характеризує побут російськомовного студентства – це бідність. І це при тому, що життя в Дерпті було значно дешевшим від життя в Москві, Санкт-Петербурзі, Києві. А. Чуміков наголошував, що серед балтійських студентів немає пролетаріату. В університеті навчались виключно сини заможних батьків або стипендіати [33, с. 344]. М. Лаврецький вимальовує загальний портрет студента-балтійця та вихідця з інших регіонів імперії. Здоровий, сильний і фізично міцний від постійних гімнастичних занять юнак із місцевих протиставляється чахлому і блідому від нестачі світла й повітря та великим відвислим животом хлопцю, який приїхав до Дерпту з одного із регіонів країни. Перший жив за рахунок забезпечених батьків, другий перебивався щодня зі страхом про останні строки внесення платні за навчання [5, 24]. Ще один випускник університету, Є. Деген у спогадах наголошував «Бідність панує усюди, де є російська студентська молодь, але ніде вона не носить такого загального характеру, як в Дерпті. Умови життя тут були по суті не дорогі. Карбованців за 25 в місяць можна було жити без усіляких поневірянь, тоді як в Петербурзі чи Москві можна жити лише за 40 карбованців. Були студенти, які умудрялись існувати на 10 карбованців в місяць, інші і того не мали...Таким траплялось місяцями не обідати, харчуюсь чаєм, ситним хлібом і ковбасою» [6, с. 80].

Однак, університети не кидали студентів напризволяще. Вже в Статуті від 18 травня 1803 р. передбачено кошти для допомоги нужденним студентам, а саме 12 стипендій у розмірі від 100 до 250 карбованців [26, с. 156]. Розмір цих виплат у 1820 р. збільшився

вдвічі [30, с. 78]. Також, запроваджено т. зв. інститут казеннокоштных студентів, які знаходились на повному утриманні від держави із зобов'язанням відпрацювання в казенних установах від півтора до шести років [21, с. 16]. В 1865 р. із затвердженням віце-директором Міністерства народної освіти Н. Гіртом «Положення про стипендії» стипендії призначались на кожному факультеті і їх кількість зросла до 12 на богословському факультеті, 20 на медичному; 6 на історико-філологічному та по одній на юридичному та фізико-математичному [21, с. 27-35]. На початку ХХ ст. здобувачі вищої освіти в Юр'євському (колишньому Дерптському) університеті могли претендувати на 24 стипендії від благодійників без виконання будь-яких зобов'язань [13, с. 84]. Проте, постійне зростання кількості студентів, а в 1900 р. тут навчалось 1786 осіб, не дозволяло реально поліпшити матеріальне становище більшості юнаків. Тим паче, зросла кількість вихідців із різночинців та селян, адже в 1900 р. студентами університету числилось 258 синів міщан та різночинців і 150 – селян [29, с. 23].

Ще однією спробою поліпшити матеріальне становище студентів стало рішення щодо дозволу на отримання позики. «Правила для навчання в Дерптському університеті» 1838 р. з одного боку дозволяли студентам брати на себе боргові зобов'язання, з іншого – карали виключенням з університету за умови їх вчасного не виконання [20, с. 21-22]. Однак, за умови існування боргів перед власником квартири, булочником, чоботарем, прачкою на суму, що не перевищує 170 карбованців, студенту дозволялось утримати виплату боргу впродовж чотирьох тижнів [20, с. 21-22]. Параграфи, які давали студенту відстрочку з виплат боргів щодо власного утримання, існували в «Правилах» Юр'євського (колишнього Дерптського) університету аж до моменту його перейменування в Тартуський в 1919 р.

В 1894 р. з метою матеріальної підтримки студентів створено «Товариство для допомоги нужденним студентам», що надавало невеликі безвідсоткові грошові позики. В 1900 р. 141 особа отримала кредит на суму в 2691 карбованець 51 копійку [9, с. 25].

Університетське керівництво намагалось поставити під свій контроль життя студентів. Політика імперської влади щодо студентства зводилась до часткової воєнізації їх побуту, що проявлялось у вимогах до зовнішнього вигляду, правилах перебування молоді на квартирах, поступової ізоляції від містян за допомогою побудови гуртожитків, заборонах відвідувати громадська заходи, той же самий театр тощо.

Студенти змушені були підпорядковуватись правилам, що обмежували їх свободу. Так, на початку кожного семестру вони зобов'язувались реєструватись в спеціальній книзі обер-педелея (спеціального наглядача за

студентами) з вказівками адреси свого проживання. Обов'язково надавалась інформація про зміну місця перебування [20, с. 14]. Також, заборонялось залишати територію університету без дозволу проректора.

Студенти надавали перевагу проживанню на приватних квартирах містян. Місцеві юнаки проживали вдома. Поет М. Язиков, який навчався в 20-х рр. ХІХ ст. згадував про низькі ціни на квартири через незначну кількість приїжджих до міста [16, с. 264]. Протилежну інформацію щодо доступності житла для студентів та викладачів Дерптського університету надає німецький драматург А. фон Коцебу, котрий зазначав, що життя в Дерпті вимагає високих витрат, студенту на рік потрібно близько 600 карбованців, а професор змушений витрачати майже половину зарплатні, а це близько 900 карбованців, на оренду пристойної квартири [10, с. 22]. Ця інформація підтверджується спогадами В. Грейффенхагена, який в 20-х рр. ХІХ ст. навчався в Дерптському університеті. Юнаку довелось платити за декілька сирих кімнат із мінімальним набором меблів 75 карбованців за семестр. Автор обурений дорожнечою життя в Дерпті [14, с. 314].

Часто студенти не переймались якістю і начинням свого житла. Тим паче, переважно більшість часу вони проводили в університеті чи в приміщенні корпорації, трактиру, де полюбляли гучно відпочити. Музичний критик та композитор Ю. Арнольд наводить опис кімнати студента 20-х рр. ХІХ ст. В кімнаті знаходились ліжка, стіл із двома стільцями, комод для білизни, вішак для верхнього одягу, полочка для книжок, невелика шафа або буфет, таз із глечиком для умивання. Всі ці речі студент міг брати в оренду за помірною ціною. Інколи начиння кімнати доповнювали диваном, ширмою та дзеркалом. Молодь полюбляла самостійно прикрашати власне житло, вішаючи над ліжком хрестоподібно два еспадрони (різновид шаблі) і пару фехтувальних рукавичок, а під ними люльку для тютюну. Стіни прикрашались гравюрами та літографіями [4, с. 154-155].

В другій половині ХІХ ст. студенти також прагнули знімати дешеві приміщення для свого проживання. Кімнати здавались в оренду посеместрово. У студентів був вибір: зняти квартиру з опаленням чи без, з прислугою чи без. Здебільшого під здачу житла студентам відводили найвищий поверх чи горище. Господарі взагалі не піклувались про пожежну безпеку таких кімнат. Траплялись випадки, коли студенти не мали можливості вирватись із пастки, оскільки вогонь знищував сходи, і пожежі закінчувались смертельними випадками. Так, в серпні 1903 р. у пожежі загинули два студенти, інші не постраждали, оскільки були відсутні вдома [22, с. 106]. Середня вартість кімнати – 10 карбованців, з повним пансіоном – від 25 карбованців на місяць.

Вартість квартири із опаленням і прислугою – 35 карбованців, за 40-50 карбованців можна знайти простору квартиру на двох осіб [22, с. 106]. Нажаль, часто на перший погляд гарно мебльовані кімнати виявлялись проблемними через поламани меблі чи відсутність ключів від комоду чи шафи.

Випускник Медичного факультету З. Френкель наголошував на прагненні студентства зняти кімнату з окремим входом без опалення і мінімальним набором меблів (ліжко, стіл із стільцями). Юнак сам купував на ринку чи складі дрова та вугілля. Прибиранням приміщення та мийкою посуду займались жінки, в переважній більшості естонського походження, які за 3-5 карбованців на місяць декілька разів на день виконували свої обов'язки [32].

Ще один випускник університету П. Красовський наголошував, що за 25 карбованців можна було зняти гарну і комфортну кімнату, але студенти, в переважній більшості вихідці з інших губерній Російської імперії, обмежувались дешевою кімнатою з опаленням, освітленням та прислугою за 10 карбованців [8, с. 336].

Про низький матеріальний рівень життя студентів Юр'євського (колишнього Дерптського) університету, які змушені були знімати найдешевше житло, говорить К. Бежаницька, вихованка медичного факультету. Студенти намагались зняти мебльовану кімнату за 8 карбованців на місяць [1, с. 99].

З метою захисту студентства від впливу містян і надання їм дешевого житла, в 1904 р. на Домській горі відкрили гуртожиток на 150 осіб. В гуртожитку передбачено кімнати двох типів: 41 одномісних вартістю 12 карбованців на місяць та 68 двомісних за 8 карбованців щомісяця. Вартість включала кошти за парове опалення, керосинове освітлення та послуги прибиральниць. В гуртожитку була власна кухня [22, с. 110]. Відкриття гуртожитка не змогло реально вирішити житлову проблему студентів Юр'євського (колишнього Дерптського) університету на початку ХХ ст.

Важке матеріальне становище змушувало студентів економити і на їжі. Вартість обіду складала близько 20 копійок. Якість їжі досить сумнівна. На думку упорядників «Путівника і довідкової книжки по Юр'єву та Юр'євському університету» вживання харчів у приватних їдальнях могло викликати проблеми зі шлунком. А оскільки, студентам доводиться довгий період вживати подібну їжу, велика кількість молоді страждає на катар шлунку [22, с. 106]. І якщо юнак міг знайти кошти на купівлю обіду, то сніданок і вечеря часто обмежувались молоком, хлібом та ковбасою [22, с. 106].

В першій половині ХІХ ст. студентська молодь здебільшого харчувалась у трактирах чи замовляла їжу додому. З другої половини ХІХ ст. відкриваються студентські їдальні.

Відомий лікар М. Пирогов, який прожи-

вав в Дерпті наприкінці 20-х рр. ХІХ ст., згадував що в перші місяці перебування в місті користувався послугами трактиру Гохштетера, замовляючи їжу додому. Обід складався з трьох страв: рисової каші, водянистого супу та твердої, наче підшова, печені. Микола Іванович вирішив скористатися послугами власниці житла, де він орендував квартиру, проте їжа виявилась гіршої якості ніж у трактирі. М. Пирогов отримав ще більш водянистий суп, майже неістівну печеню та млинці. Врешті решт, чоловік придбав абонемент в трактирі за 5 талерів, який дозволяв обрати 3 страви: водянистий суп, печеню та солодкий виріб із борошна та ягід [15].

Вихованець Юр'євського (колишнього Дерптського) університету Є. Деген у своїх спогадах наголошує на популярності студентських їдальнь наприкінці ХІХ ст., де за помірну платню (20-25 копійок) можна було отримати ситний та здоровий обід [6, с. 82]. Завдяки зусиллям «Товариства для надання допомоги нужденним студентам», створеного в 1894 р., студентська молодь могла розраховувати щорічно близько на 30000 обідів, що складалися з двох блюд і коштували 20 копійок [22, с. 109]. Часто молодь влаштовувала чаювання на квартирі одного із студентів та пікніки, де малозабезпечені студенти могли поласувати випічкою.

Студенти, які мали фінансову підтримку з боку батьків, могли дозволити собі відвідування кондитерських, де «знищували неймовірну кількість поганих бутербродів та солодких пиріжків і запивали їх препоганим вином чи пивом» [3, с. 109]. Наприкінці ХІХ ст. студенти були постійними відвідувачами ресторану «Америка», пивної «Буша» та харчового закладу в готелі Кудрявцева [8, с. 353]. І це при тому, що завсідників трактирів, пивних та більярдних, могли виключити з університету [21, с. 31].

Взагалі, дерптські студенти славились своїм розгульним способом життя. До заборонених видів дозвілля молоді слід віднести вживання спиртних напоїв, особливо пива. Оскільки, заклад довгий час залишався німецькомовним, тут процвітали німецькі «пивні» традиції, що носили ритуалізований характер і символізували єдність студентської корпорації. Найактивніші пияки отримували спеціальні нагороди – зображення пивного кухля зі скла або фольги. Пиво вживали усюди: в трактирах, під час засідань членів студентських корпорацій, на квартирах студентів. М. Пирогов писав, що німецькі студенти вливали в себе пиво як у бездонну діжку [15].

Цікаво, що навіть серйозні вечори могли перетворитись на розважальний захід із вживанням пива. Так, студенти-українці вирішили влаштувати вечір пам'яті Т. Шевченка, де спочатку зачитували вірші поета, потім пили пиво та співали українські пісні [5, с. 46-47].

Організовані студентські пиятики були однією із форм ініціації новачків. Самі ново-прибульці приносили на засідання корпорації корзину пива. Традиція передбачала вживання напою із одного кухля і на половину. Навіть, якщо студент перебрав зайвого і недобре почувався, все рівно змушений був допивати напій [5, с. 9-12].

Важливо зробити акцент і на зовнішньому вигляді дерптських студентів, насамперед на гардеробі. «Правила» 1803 та 1838 рр. зобов'язували студентів носити форму у всіх громадських місцях. За порушення даного правила, юнаки могли потрапити до карцеру або взагалі виключались з університету [21, с. 34]. Студенти до 1831 р. носили формений сюртук синього, згодом зеленого кольорів. М. Пирогов дає повний опис студентської форми, наголошуючи на її неймовірній красі. За словами лікаря, це був не те, що паскудний мундир того часу в інших російських університетах; у дерптського студента комір на мундирі горів золотом; це був комір чорний, оксамитовий (на синьому мундирі) із вишитими золотом дубовими гілками, що займали більшу половину коміра. І на балах, і в театрі мундир цей справляв враження [15]. Окрім повсякденної форми, студенти Дерптського університету мали придбати і святковий одяг, а саме, білі штани, трикутку, довгі чоботи-ботфорти зі шпорами та шпагу [4, с. 163].

Студенти часто порушували правила щодо обов'язкового носіння форми за межами квартири. Влада шукала різні шляхи мотивації здобувачів вищої освіти носити формений одяг. М. Языков згадує цікавий спосіб покарання порушників, а саме поліція отримала дозвіл на конфіскацію повсякденного одягу студентів на користь бідних. Микола Михайлович писав братові, що цей спосіб досить дієвий, і він постійно носить формений сюртук [16, с. 205].

З метою мотивувати студентів носити форму, попечитель Дерптського учбового округу Є. Крафстрем замовив із Санкт-Петербургу за рахунок закладу один екземпляр повного комплексу форменого одягу. Костюм виставили у квартирі швейцара для ознайомлення молоді. Попечитель постійно нагадуватиме студентству про необхідність носити форму [14, 536].

В 1860 р. ліквідували правило обов'язкового носіння студентами форменого одягу. 10 березня 1895 р. з'явився Височайший дозвіл про встановлення обов'язкового носіння форми одного зразка юр'євськими студентами, а саме: тужурки – двобортного напівпальта сірого сукна, що застібалось на 6, жовтих із зображенням двоглавого орла, гудзиків, із відкладним комірцем сірого кольору та випушкою з темно-синього сукна на обшлагах [19, с. 42-43].

Цей зразок студентського форменого одягу став обов'язковим стандартом для всіх уні-

верситетів Російської імперії. За допомогою нововведень хотіли знищити зовнішні ознаки приналежності молоді до студентських корпорацій [8, с. 309]. В знак протесту частина студентів продовжувала носити кашкети різного кольору чи стрічки. Наприкінці семестру студенти доповнювали свій образ краватками і манішками, намагаючись наблизитись до європейської моди. Є. Деген згадував, що образ студента залежав від політичних подій в країні. Лібералізація режиму сприяла появі в одязі студентства рис європейської моди. Після студентських безладів, в знак протесту, молодь наряджалась в шкіряні куртки та високі чоботи. На голові присутній вихор [6, с. 75].

Отже, побутові умови життя студентів Дерптського (згодом Юр'євського) університету були незадовільними. Часто молодь не звертала на них увагу, продовжуючи навчання та шукаючи додаткові кошти у вигляді позики чи роботи. Це дало змогу університетській адміністрації ігнорувати складне становище студентства, а саме: виділення пільгових житла та харчування. А правила про обов'язкове носіння форменого одягу вимагало від вихованців закладу витратити додаткові кошти на його купівлю. Слід зауважити, що матеріальні проблеми змушували студентів займати активні позиції у захисті своїх інтересів. Гучні розваги, ігнорування спеціального одягу, що досить жорстко карались з боку університетського керівництва, як раз і були однією із форм протесту.

Список використаних джерел

1. Бижаницкая К. (1977). На медицинском факультете Тартуского университета в начале XX века (Воспоминания). Вопросы истории Тартуского университета. Вып. VI. С. 98–111.
2. Вересаев В. В студенческие годы. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://wikisource.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F_2._%D0%92_%D1%81%D1%82%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D1%8B_\(%D0%92%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B0%D0%B5%D0%B2\)](https://wikisource.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F_2._%D0%92_%D1%81%D1%82%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D1%8B_(%D0%92%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B0%D0%B5%D0%B2)).
3. Воспоминания графа Владимира Александровича Сологуба. Спб., (1887). 287 с.
4. Воспоминания Юрия Арнольда. (1892). М., Вып. 1. 169 с.
5. Город студентов. (1891). Бытовые картинки старого Дерпта М. Лаврецкого. Ревель, 55 с.
6. Деген Е. (1902). Воспоминания дерптского студента. Мир Божий. № 3. С. 71–105.
7. Исаков С. Г. (2005). Українські студенти в Тартуському університеті XIX – початок XX ст. Український історичний журнал. № 1. С. 70–82.
8. Красовский П. (1904). Юрьев и Юрьевский университет. Очерк, заметки и воспоминания юрьевского студента. Рига, 364 с.

9. (1901). Краткий отчет Императорского Юрьевского университета за 1900 год. Юрьев. 26 с.
10. Kotzebue A. (1805). *Erinnerungen von einer Reise aus Liefland nach Rom und Neapel*. Berlin, T. I. 300 p.
11. Кругляк М. (2015). Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. Житомир: Вид-во «Волинь». 464 с.
12. Купчик О. (2023). Діяльність студентів-українців у Дерптському університеті на початку XX ст. (за матеріалами газети «Рада»). Європейські історичні студії. № 25. С. 38–48.
13. (1914). Отчет о состоянии и деятельности Императорского Юрьевского университета за 1913 год. Юрьев. 267 с.
14. Петухов Е. В. (1902). Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет за сто лет его существования (1802-1902). Юрьев. Т. 1. 620 с.
15. Пирогов Н. Вопросы жизни. Дневник старого врача [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://imwerden.de/pdf/pirogov_dnevnik_vracha_2008.pdf
16. Письма Н. М. (1913). Языкова к родным за дерптский период его жизни (1822-1829) \ под ред. Е. В. Петухова. Спб. 502 с.
17. Посохов С. І. (2006). Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття в публіцистиці та історіографії. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна. 368 с.
18. Посохов І. С. (2013). Студентство університетів Російської імперії XIX – початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. Х.: Раритети України. 275 с.
19. Посохов С. И. (2000). Форменная одежда студентов Императорских российских университетов. *Universitates*. № 2. С. 36–43.
20. (1869). Правила для студентов императорского Дерптского университета. Дерпт. 16 с.
21. (1838). Правила для учащихся в Дерптском университете. Дерпт. 43 с.
22. (1904). Путеводитель и справочная книжка по Юрьеву и Юрьевскому университету. Юрьев. 274 с.
23. Самчук Т. (2013). Раціон та вартість харчування казеннокоштных студентів Університету Св. Володимира на початковому етапі функціонування навчального закладу. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 24. Рівне: РДГУ. С. 17–23.
24. Самчук Т. (2019). Одяг студентів Університету св. Володимира (1834–1863). Український історичний збірник. Вип. 21. С. 8–23.
25. Самчук Т. (2017). Помешкання та побутові умови життя студентів Університету св. Володимира (1834–1863 pp.). Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. № 4. С. 117–135.
26. (1864). Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 1. Царствование императора Александра I. СПб.: Тип. им. Академии наук. С. 125–186.
27. Соколова Н. (2018). Фахова підготовка студентів у Дерптському університеті (1803–1917 pp.). Часопис української історії. Вип. 37. С. 102–109.
28. Соколова Н. (2017). Медальні роботи студентів історико-філологічного факультету імператорського Дерптського університету (1803–1917 pp.). Часопис української історії. Вип. 36. С. 105–112.
29. (1902). Статистические таблицы и личные списки по императорскому Юрьевскому, бывшему Дерптскому, университету (1802–1901). Юрьев. 39 с.
30. (1820). Устав Императорского Дерптского университета. Дерпт. 137 с.
31. (2005). Friedman Rebecca *Masculinity, Autocracy and the Russian University, 1804-1863*. New York: Palgrave Macmillan. 195pp.
32. Френкель З. Г. Записки и воспоминания о пройденном жизненном пути. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://loveread.ec/read_book.php?id=100103&p=1.
33. Чумиков А. А. (1890). Летопись забав и шалостей Дерптских студентов 1803–1887. Русская старина. № 2. С. 341–370.

References

1. Bezhyantskaia, K., (1977). Na medytsynskom fakultete Tartuskoho unyversyteta v nachale XX veka (Vospomynania). [At the Faculty of Medicine of the University of Tartu at the beginning of the twentieth century (Memories)] *Voprosi ystoriy Tartuskoho unyversyteta*. № VI, s. 98–111 [in Russian].
2. Veresaev V. V *studencheskye hodi*. [In student years]. [https://wikisource.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F_2_%D0%92_%D1%81%D1%82%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D1%8B_\(%D0%92%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B0%D0%B5%D0%B2\)](https://wikisource.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F_2_%D0%92_%D1%81%D1%82%D1%83%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D1%8B_(%D0%92%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B0%D0%B5%D0%B2)) [in Russian].
3. (1887). *Vospomynania hrafa Vladymyra Aleksandrovycha Solohuba* [Memoirs of Count Vladimir Aleksandrovich Sologub]. 287 s. [in Russian].
4. (1892). *Vospomynania Yuryia Arnolda*. [Memories of Yuri Arnold]. № 1, 169 s. [in Russian].
5. Horod studentov. (1891). *Bitovye kartynky staroho Derpta M. Lavretskoho* [City of students. Household pictures of old Derpt by M. Lavretsky]. 55 s. [in Russian].
6. Dehen E. (1902). *Vospomynania derptskeho studenta* [The World of God]. *Myr Bozhyi*, 3, s. 71–105 [in Russian].
7. Isakov S. (2005). *Ukrainski studenty v Tartuskomu unyversyteti XIX – pochatok XX st.* [Ukrainian students at the University of Tartu in the nineteenth and early twentieth centuries], *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 1, s. 70–82 [in Russian].
8. Krasovskiy P. (1904). *Yurev y Yurevskiy unyversytet. Ocherk, zametky y vospomynania yurevskoho studenta* [Yurev y Yurevskiy unyversytet. Ocherk, zametky y vospomynania yurevskoho studenta]. 364 s. [in Russian].
9. (1901). *Kratkyi otchet Ymperatorskoho Yurevskoho unyversyteta za 1900 hod* [Brief Report of the Imperial

- University of Yuryev for 1900.] 26 s. [in Russian].
10. Kotzebue A. (1805). *Erinnerungen von einer Reise aus Liefland nach Rom und Neapel*. Berlin, T. I, 300 p. [in German].
11. Kruhliak M. (2015). *Zhyttia ta pobut studentstva pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX–pochatku XX*. [Life and everyday life of students of sub-Russian Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries], 464 s. [in Ukrainian].
12. Kupchuk O. (2023). *Diialnist studentiv-ukraintiv u Derptskomu universyteti na pochatku KhKh st. (za materialamy hazety «Rada»)* [Activity of Ukrainian students at the University of Derpt in the early twentieth century (based on the materials of the newspaper «Rada»)], *Yevropeiski istorychni studii*, № 25, s. 38-48 [in Ukrainian].
13. *Otchet o sostoianny y deiatelnosti Ymperatorskoho Yurevskoho unyversyteta za 1913 hod* [Report on the state and activities of the Imperial University of Yuryev for 1913]. (1914). 267 s. [in Russian].
14. Petukhov E. (1902). *Ymperatorskyi Yurevskyi, bivshyi Derptskyi, unyversytet za sto let eho sushchestvovaniia (1802-1902)* [Imperial Yuryevsky, formerly Derptsk, University for one hundred years of its existence (1802-1902)], T. 1, 620 s. [in Russian].
15. Pyrohov N. *Voprosi zhyzny. Dnevnyk staroho vracha* [Questions of life. Diary of an old doctor], https://imwerden.de/pdf/pirogov_dnevnik_vracha_2008.pdf. [in Russian].
16. Pysma N. M. (1913). *Yazykova k rodnim za derptskyi peryod eho zhyzny (1822-1829)* [Letters of N. M. Yazykov to his relatives during the Derpt period of his life (1822-1829)]. 502 s. [in Russian].
17. Posokhov S. (2006). *Obrazy universyitetiv Rosiiskoi imperii druhoi polovyny XIX – pochatku XIX stolittia v publitsystytsi ta istoriohrafii*. [Images of the Universities of the Russian Empire in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries in Publicistics and Historiography], 368 s. [in Ukrainian].
18. Posokhov I. (2013). *Studentstvo universyitetiv Rosiiskoi imperii XIX – pochatku XX st.: stanovlennia ta evoliutsiia subkultury* [Students of the Universities of the Russian Empire of the XIX - early XX centuries: formation and evolution of subculture], Kharkiv, 275 s. [in Ukrainian].
19. Posokhov S. (2000). *Formennaia odezhda studentov Ymperatorskykh rossiyskykh unyversyitetov* [Uniform clothing of students of the Imperial Russian Universities]. *Universitates*, № 2, s. 36-43. [in Russian].
20. (1869). *Pravyla dlia studentov Ymperatorskoho Derptskoho unyversyteta* [Rules for Students of the Imperial University of Dorpat], 73 s. [in Russian].
21. (1838). *Pravyla dlia uchashchykh v Derptskom unyversytete* [Rules for students at the University of Dorpat]. 43 s. [in Russian].
22. (1904). *Putevodytel y spravochnaia knyzhka po Yurevu y Yurevskomu unyversytetu* [Guidebook and reference book on Yuriev and Yuriev University], 274 s. [in Russian].
23. Samchuk T. (2013). *Ratsion ta vartist kharchuvannia kazennokoshnykh studentiv Universytetu Sv. Volodymyra na pochatkovomu etapi funktsionuvannia navchalnoho zakladu* [The diet and cost of meals for state-funded students of St Volodymyr's University at the initial stage of the institution's functioning]. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii: Zbirnyk naukovykh prats Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnoho universytetu*. № 24, s. 17–23. [in Ukrainian].
24. Samchuk T. (2019). *Odiiah studentiv Universytetu sv. Volodymyra (1834–1863)* [Clothing of students of St Volodymyr's University (1834-1863)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, № 21, s. 8–23. [in Ukrainian].
25. Samchuk T. (2017). *Pomeshkannia ta pobutovi umovy zhyttia studentiv Universytetu sv. Volodymyra (1834–1863 rr.)* [The premises and living conditions of the students of St Volodymyr's University (1834-1863)]. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii*, № 4, s. 117–135. [in Ukrainian].
26. (1864). *Sbornyk postanovlenyi po Mynysterstvu narodnoho prosveshcheniia* [Collection of resolutions on the Ministry of Public Education]. T. 1. *Tsarstvovanye ymperatora Aleksandra I.*, s. 125-186. [in Russian].
27. Sokolova N. (2018). *Fakhova pidhotovka studentiv u Derptskomu universyteti (1803 – 1917 rr.)* [Professional training of students at the University of Derpt (1803 – 1917)], *Chasopys ukrainskoi istorii*, № 37, s. 102-109 [in Ukrainian].
28. Sokolova N. (2017). *Medalni roboty studentiv istoryko-filolohichnoho fakultetu imperatorskoho Derptskoho universytetu (1803 – 1917 rr.)*. [Medal Works of Students of the Faculty of History and Philology of the Imperial University of Derpt (1803 – 1917)], *Chasopys ukrainskoi istorii*, № 36, s. 105-112 [in Ukrainian].
29. *Statystycheskye tablytsi y lychnie spysky po Ymperatorskomu Yurevskomu, bivshemu Derptskomu, unyversytetu (1802 – 1901)* [Statistical tables and personal lists of the Imperial University of Yuryev, formerly Derpt University (1802 - 1901), (1902)]. 40 s. [in Russian].
30. *Ustav Ymperatorskoho Derptskoho unyversyteta* [Statutes of the Imperial University of Dorpat], (1820). 137 s. [in Russian].
31. Friedman Rebecca. (2005). *Masculinity, Autocracy and the Russian University, 1804-1863*. 195 s. [in English].
32. Frenkel Z. *Zapysky y vospomynaniia o proidennom zhyznennom puty*. [Notes and reminiscences of life's journey]. http://loveread.ec/read_book.php?id=100103&p=1.
33. Chumykov A. (1890). *Letopys zabav y shalostei Derptskykh studentov 1803-1887* [Chronicle of amusements and pranks of students of Dorpat 1803-1887]. *Ruskaia staryna*, 2. s. 341-370 [in Russian].